

**УЛС ТӨРИЙН НАМЫН ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛ, ДЭЛХИЙ НИЙТИЙН ЧИГ ХАНДЛАГА, УЛС
ТӨРИЙН НАМ БАЙГУУЛАХ БОСГО, ГИШҮҮНЧЛЭЛ БОЛОН СОНГУУЛИЙН
ПРОПОРЦИОНАЛЬ СИСТЕМ: ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА**

(Мэдээлэл, лавлагаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D), Г.Билгээ, Д.Аюуш,
Б.Буянзаяа, П.Уранчимэг, Б.Туул, Р.Дэлгэрмаа*

АГУУЛГА

Асуулт 1. Улс төрийн намын үзэл баримтлал, дэлхий нийтийн чиг хандлага

Асуулт 2. Улс төрийн намын гишүүнчлэл, тоо

Асуулт 3. Сонгуулийн пропорционал систем

Асуулт 4. Улс төрийн нам байгуулах босго

**Асуулт 1. УЛС ТӨРИЙН НАМЫН ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛ, ДЭЛХИЙ НИЙТИЙН ЧИГ
ХАНДЛАГА**

а/ Улс төрийн үндсэн номлолууд

Өндөр түвшинд системчлэгдэж, ихэвчлэн онолын дүгнэлтийн хэлбэртэй байгаа үзэл санааны цогцсыг номлол гэдэг. Үзэл суртал нь улс төрийн, эрх зүйн, шашны, ёс суртахууны зэрэг нийгмийн ухамсрын аль нэг хэлбэрээр илэрч, оршиж байдаг. Эдгээрийн дотроос улс төрийн үзэл суртал нь улс төрийн харилцаа, юуны өмнө улс төрийн засаглалын харилцааг тусгаж, уг харилцаанд оролцогч хүчнүүдийн ашиг сонирхлыг илэрхийлж байдаг тул хамгийн чухал юм. Аль нэг улс төрийн номлол нь төрийн Үндсэн хууль, улс төрийн намуудын мөрийн хөтөлбөр, улс төрийн хүчнүүдийн үйл ажиллагааны зорилго, арга замыг тодорхойлсон бусад баримт бичгүүдэд ямар нэг хэмжээгээр тусгагддаг.

Онол, улс төрийн номлолын хувьд дэлхий дээр дараах үзэл баримтлалууд бүрэлдэн бий болсон. Үүнд:

ЛИБЕРАЛИЗМ

“Либерализм” гэдэг бол уугаа “эрх чөлөө” гэсэн утга бүхий латин гаралтай нэр томьёо. Либерализм өөртөө маш олон үзэл санааг багтаана. Үүнд: чөлөөт шүүмжлэл, сэтгэлгээний өөр хэв загварыг хүлээн зөвшөөрөх, олон янзын үзэл бодолд хүлээцтэй хандахыг дадал заншил болгон зан суртахууны зарчмын хэмжээнд үзэх, хувь хүнийг албадах аливаа хэлбэрийг эсэргүүцдэг чөлөөт өрсөлдөөний үзэл санаа зэрэг орно.

Уг үзэл баримтлалын гарал, үүслийг нэн түрүүнд Английн эрдэмтэн Жон Локк, Адам Смит нарын үзэл санаатай холбон үздэг. Тэр үед либерал үзэл санааг Англичад эдийн засгийн талаас нь үндэслэхэд илүүтэй анхаарч байсан учраас улс төрийн асуудалтай холбоотой чиглэлээс ялган эдийн засгийн либерализмыг онцолдог.

Хувь хүний эрх чөлөөг хангах үндэс бол хувийн өмчийн болон чөлөөт өрсөлдөөний эрх чөлөөг хүлээн зөвшөөрч, уг эрхийг хуулиар хамгаалах явдал нь либерал үзэл санааны үндэс гэж либералууд үздэг. Хувийн өмч гэдэгт:

- Өмчлөгч хүн өмчөө чөлөөтэй захиран зарцуулах;
- Түүнийгээ үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл буюу капитал болгон хувиргах эрхтэй
- Хөрөнгөө хэрхэн зарцуулж амжилт, үр дүнд хүрэхээ тухайн хүн бүрэн хариуцах ёстой хэмээх үзэл санаа

Либерал ойлголтоор хүмүүсийн эдийн засгийн үйл ажиллагаа тэдний өөрсдийнх нь үйл хэрэг байж, хувь хүн аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулахдаа хэнээс ч үл хамаарах ёстой ажээ. Эдийн засгийн либерализмын төлөөлөгчид чөлөөт зах зээлийн нөхцөлд амжилт олох эсэх нь гагцхүү хувь хүний авхаалж самбаанаас л шалтгаална гэдгийг иш үндэс болгож байв.

КОНСЕРВАТИЗМ

Нийгэм, эдийн засгийн үйл явцыг зохицуулах зах зээлийн ба төрийн зохицуулалтын харьцаа ямар байх ёстой вэ? гэдэг үзэл суртлын маргаанаас үүдэн бий болсон.

Либералуудын эдийн засаг, аж ахуйн үйл ажиллагаанд төрийн зүгээс оролцох явдлыг эсэргүүцэн үзэж, эдийн эргэлтийн эсрэг үзэл санааны баримтлал болж консерватизм үүсчээ. Тэр үеийн Английн гүн ухаантан Э.Берк, Францын улс төрийн зүтгэлтэн Ф.Шатобриан нарын бүтээлд энэхүү баримтлал онолын хувьд цэгцтэй сургаал болсон байна.

Консерватизм ерөнхийдөө оршин буй нийгмээ бүрэн эвдэхийн эсрэг чиглэсэн үзэл санааны цогц гэж ойлгогдож ирсэн юм.

Консерватив үзэл санааны үндэс:

- Хүн бүр өөрт ногдсон, хатуу чанд тогтоогдсон байраа эзэлдэг нийгмийн шаталсан бүтцийн тухай үзэл санаа;
- Чөлөөт зах зээл, чөлөөт өрсөлдөөний үзэл санаа;
- Дотоод төгөлдөр холбоо бүхий нэгдмэл нийгмийн тухай үзэл санаа.

Консерватив үзэл баримтлал ихээхэн зөрчилтэй замыг туулж иржээ. Жишээлбэл, иргэн бүрийн хувийн эрх чөлөө, парламентат ёс зэргийг зөвшөөрдөггүй байсан бол одоо энэ нь үзэл санааны үнэт зүйл гэж тооцогдох болсон юм.

Консерватив үзэлтнүүд:

- Хувийн талыг илүү бодогч мөртлөө нийгмийн талыг хамгаална.
- Дангаар захирах ёсыг талархагчид мөртлөө эрх чөлөөт байдлыг эрхэмлэнэ.
- Далдын хүчинд итгэн бишрэгчид (иррационализм) мөртлөө ухаалаг практик үйл ажиллагааг илүүд үнэлнэ гэхчлэн консерватизмд зөрчил ихэд түгээмэл илэрнэ.

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ

Далаад оны үеэс хөгжингүй орнуудад неоконсерватизм нэлээд хүчтэй дэлгэрэх болсон юм. Америкийн эрдэмтэн Ф.Штейнфельц “неоконсерватизм бол дэвшилтэт зүйлсийг боловсруулж бий болгохоосоо илүү аливаа буруу ташаа гэгдэх юмсыг арилгахад чиглэгдсэн шүүмжлэлт сөрөг үзэл” юм гэж тодорхойлжээ. Ингэснээр консерватизм нь:

- Улс төрийн хүрээнд неолиберализмын “нийгмийн төрийн” тухай онолын эсрэг хязгаарлагдмал эрхт төрийн үзэл баримтлалыг сэргээн тавьсан.
- Эдийн засгийн хүрээнд Кейнсийн онолын эсрэг Фридманы “монетаризмын” онолыг дэвшүүлсэн болно.
- Төр нь иргэний нийгмийн дээр байж болохгүй,
- Эдийн засгийн амьдралд оролцохдоо төр нь мөнгөний эргэлтийн хэмжээг зохицуулах, инфляцтай тэмцэх, бүтцийн бодлого баримтлах л үүрэгтэй.
- Монопольт хэвшлийг хязгаарлах, дахин хувьчлах, бага татварын бодлого явуулах
- Төрийн зүгээс явуулах нийгмийн бодлогыг аль болохоор багасгаж, хүнийг өөрөө өөрийнхөө төлөө зүтгэгч болгох бэлэнчлэх сэтгэлгээг халах,
- Нийгмийн тэгш биш байдал гэж байдаггүй, харин тэгш биш байдалтай байх эрх нь хүнд бий. Энэ нь түүний бусдаасаа ялгагдах үндэс болох ёстой.

Энэ бүгдээс үндэслэн нийгмийг зохион байгуулахдаа тэгш бус зарчмыг баримтлах нь шударга байдалтай нийцнэ гэж консерватизмын талынхан үздэг байна. Ингэснээрээ консерватизм нь либерализм, социал-реформизм, тэр тусмаа коммунизмын эсрэг байр суурь баримталж нийгмийн тэгшитгэлийн үзэл санаа, нийгмийн шинэтгэлийн хэт хувьсгалч хандлагын эсрэг байдаг байна.

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ НОМЛОЛ

Социал-демократ номлол нь онолын уг сурвалжийн хувьд марксизмтай холбоотой. К.Марксын өртгийн онол, ангийн тэмцлийн тухай сургаал, коммунист нийгэм эдийн засгийн байгууллын тухай марксист үндэслэлүүд хөгжилтэй орнуудад бий болж буй бодит үйл явцтай зөрчилдөж, хэрэгжих чадваргүйгээ харууллаа гэж Э.Бернштейн, К.Каутский, Р. Гильфердинг нарын эрдэмтэд үзэж социал-демократ урсгалд нэгджээ.

Социал-демократ хөдөлгөөний үзэл суртал, улс төрийн номлол бол “Ардчилсан социализм” юм. Ардчилсан социализмыг нийгмийг өөрчлөх урт удаан хугацааны үйл явц, эдүгээ болон ирээдүйн нийгмийн нөхцөлд явуулах үйл ажиллагааны зарчим хэмээн үздэг байна. Ардчилсан социализмын тухай тогтсон нэг ойлголт байдаггүй, мөн түүнд хүрэх тодорхой цаг хугацаа ч тогтоодоггүй. Ардчилсан социалист нийгмийг нэг оронд байгуулж болохгүй, энэ нь хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн шинэ үе шат юм гэдгийг социал-демократууд байнга онцолно. Эдүгээ нийгмийг шинэ төлөв байдалд хүргэх нийгмийн өөрчлөлт, шинэчлэлийн тасралтгүй үргэлжлэх үйл явц юм гэж ардчилсан социализмын үзэл санааг ойлгодог байна.

Ардчилсан социализм яаж бүрдэх вэ? (Соц интерний гол баримт бичгүүдээс үзэхэд)

Үе шат:

- Улс төрийн ардчиллыг хэрэгжүүлэх;
- Эдийн засгийн ардчиллыг бий болгох;
- Сайн сайхан амьжиргааны улс байгуулах;
- Социал ардчиллыг тогтоох явдал юм.

Эдгээр ойлголтын агуулга, үзэл санааг авч үзье.

Улс төрийн ардчилал

Үүнд юуны өмнө олон намын системтэй байх, сөрөг үйл ажиллагаа явуулах эрх чөлөөг хангах, засгийн эрхэнд байгаа намууд халагдаж солигдох боломж зэргийг багтааж ойлгодог. Дарангуйллын аливаа хэлбэр, нэг намын засаглал улс төрийн ардчилалтай үл нийцнэ гэж үздэг. Үүнээс гадна хүний эрх, үг хэлэх, хэвлэн нийтлэх эрх чөлөө, Үйлдвэрчний эвлэлийн хөдөлгөөний бие даасан байдал, эрх зүйт төрийн тухай ойлголт улс төрийн ардчиллын бүрэлдэхүүн хэсэг хэмээн үздэг нь агуулгын хувьд улс төрийн бусад ойлголттой ойролцоо юм.

Эдийн засгийн ардчилал

Үүнд, орчин үеийн өрнөдөд тогтсон аж ахуйн бүхий л механизмыг ардчилах, ардчилсан зарчмуудыг нэвтрүүлэхийг ойлгодог юм. Энэхүү баримтлалыг Э. Бернштейн, 20-иод оны үед К. Реннер, Ф. Нафтали нар боловсруулж иржээ.

Эдийн засгийн ардчилал нь макро болон микро түвшинг хамрах ёстой. Микро түвшинд, хувийн болон улсын үйлдвэрийг удирдахад хөдөлмөрчдийн оролцоог нэмэгдүүлэх зэрэг зорилтууд юм. Энэ бүгд нь “социал түншлэлийн” зарчимд тулгуурласан нийгмийн тухай ойлголтыг гаргаж ирсэн билээ.

Эдийн засгийн ардчиллыг функционал үүднээс авч үзвэл аж ахуйн үйл ажиллагааны ихэнх хүрээнд үйлдвэрлэлийн зөвлөлүүдийн тавих хяналтыг бий болгох ёстой гэж үзнэ. Хөдөлмөрчин хүнийг эдийн засгийн хүрээнд шийдвэр гаргахад оролцуулдаг болсноор эдийн засгийн ардчилал нь зах зээлийн аж ахуйн нэгэн альтернатив болно гэж дүгнэдэг байна.

Сайн сайхан амьжиргааны улс

Энэ ойлголтоор орчин үеийн нийгмийн социал институтын цогцыг илэрхийлнэ. Энд, төрөөс эдийн засгийн хүрээ, нийгмийн бодлого, ангиудын харилцааг зохицуулж, амьжиргаа, хүн амын давхаргын нийгмийн болон материаллаг хангамжийг дээшлүүлэх тухай яригддаг байна. Төрийн үйл ажиллагаа юуны түрүүнд нийгмийн социал хүрээнд хамаатай гэж үздэг. (Үүнд: нийгмийн хангамж, баталгаа, орон сууц, эрүүл мэнд, боловсрол, хөдөлмөр хамгаалал, соёлын бодлого зэрэг орно) Эдийн засгийн хүрээнд төрийн зүгээс оролцох явдлыг зарим талаар багасгах боломжтой гэж үзэх боловч нийгмийн үндсэн асуудлыг шийдвэрлэхэд төрийн оролцоог чухлаар үздэг байна.

Социал ардчилал

Үүнийг ардчилсан социализмын *синоним* гэж ихэвчлэн ойлгодог. Нийгмийн бүх хүрээг ардчилсан байх энэ үе шат нь нийгмийн өөрчлөлтийн дээд шат юм гэж үздэг. Уг баримтлалын төвд бие хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөг эргэлт буцалтгүй хангасан байх тухай асуудлыг тавьдаг байна. Үүгээрээ, тухайлбал консерватив үзлээс ялгагдана гэж социал-демократууд үздэг.

Эцэст нь тэмдэглэхэд, Социал-демократууд капиталист нийгмийг ардчилсан социализм болгон хувьсгах үндсэн арга нь реформ, шинэчлэл юм гэж үздэг. Нийгмийг өөрчлөх чухам энэ хэлбэр, аргыг түүхийн үүднээс тууштай баримталж, олон талаас боловсруулж ирснээрээ Социал-демократууд улс төрийн бусад чиглэлүүдийн реформыг үзэх үзлээс ялгагдана.

ФАШИЗМ

Үзэл суртал дотроос өөрийн агуулга, үзэл санааны хувьд хэт туйлын байр суурь эзлэх фашизмын түүхэн ба философийн уг үндэс нь ХХ зууны эхэн үе буюу дэлхийн I дайны үед бүрэлджээ. Дайны уршгаар тухайн үеийн капиталист улс оронд үүссэн хямрал, үгүйрэл либерал ардчилалд нэлээд бэрхшээл учруулжээ. Энэ байдал болон үүний улмаас үүссэн зөрчил нь фашист үзэл санааг газар авахад түлхэц болсон гэж үздэг. 1920-1930-аад оны тэр бэрхшээлтэй үед олон түмний өмнө тулгамдсан асуудлыг шийдэх ямар нэгэн шийдвэр. Улс төрийн бодлогыг ардчилал гаргаж чадаагүй нь олон түмэн фашист үзэл санаанд автагдахад нөлөөлжээ.

Фашист системийг бүхэлд нь нэгтгэдэг гурван гол түгээмэл шинж нь:

- Иррационализм (хүний оюунд итгэхгүй байх)
- Тоталитар (бүх нийтийн хяналт шүүлт)
- Үндсэрхэг милитарист үзэл юм.

ИРРАЦИОНАЛИЗМ

Фашизм бол бодит шинжлэх ухаан, оюун ухаан хоёрыг үгүйсгэдэг. Амьдрал бол маш нарийн бөгөөд тааж мэдэхэд маш хүнд учраас түүнийг жирийн хүмүүс ойлгож чадахгүй гэж фашистууд үзнэ. Бодит үнэн гэдэг бол хуурамч зүйл, учир нь амьдрал бол хоорондоо ямар нэгэн логик холбоо хэлхээгүй, цэгцтэй бус үзэгдлээс бүрдэнэ. Иймд оюун ухаанаар энэ бүгдийг тайлж мэднэ гэдэгт итгэдэг хүмүүс төөрөгдөж байгаа бөгөөд хуурамч үзэгдэлд хөтлөгддөг гэж тэд үздэг байна.

Үнэн гэдэг нь цэвэр субъектив ойлголт юм. Нөгөө талаас үнэн гэдгийг өөрийн ямар нэгэн онцгой чанараараа олон түмнээс дээгүүр байдаг “авьяас” бүхий хүмүүсийн ойлгож мэдэх л зүйл. Эдгээр хүмүүс өөрийн “зөн билгээрээ” зөв замыг тогтоож чадна, харин ийм авьяас заяагдаагүй бусад олонхын тэдгээрийг сонсож, тогтоогдсон дэглэмд захирагдах ёстой гэж үзнэ. Эдгээр авьяас бүхий хүмүүс бас тэр болгон өөрсдийн мэдлэгээрээ үнэнийг тогтоож чаддаггүй. Үнэнийг тогтоох явдал эцсийн дүндээ инстинкттэй л холбоотой.

Иррационализмыг өөрийн хөдөлгөөндөө нэвтрүүлэхдээ тухайлбал, Муссолини бол Жоржес Сорелийн (1847-1922) үзэл бодолд тулгуурласан юм. Сорел нь үлгэр домог бол улс төрийн маш их нөлөөлөл үзүүлж чадах хэрэгсэл болдог гэсэн онолыг дэвшүүлсэн юм. Үлгэр домгийн үзэл санааг баталж эсвэл үгүйсгэж болдоггүй. Үлгэр домог нь олон түмнийг нэгтгэж, хөдөлгөж чадах бөгөөд хувь хүмүүсийг хамтран ажиллах зорилгод итгэх итгэл өгснөөр нэгэн бүхэллэг үүсгэдэг байна. Үлгэр домгийг ашиглаж улс төрийн том амжилтанд хүрсэн хүмүүс бол Муссолини, Гитлер хоёр юм. Үлгэр домог нь олон түмнийг үйл ажиллагаа явуулах чиглэл рүү дайчлан залах зорилготой юм. Иррационализмыг гол болгосноор үйл ажиллагааны зорилго чухал ач холбогдолгүй болно гэж Муссолини тунхаглаж байжээ. Тэмцэл бол олон түмнийг дайчлах үлгэр домогтой адил чухал зүйл юм. Тэмцлийн утга агуулга нь зорилгоос бус үйл ажиллагаанаас урган гарна. Муссолинигийн гол уриа бол “МЭДЭР, БҮҮ СЭТГЭ” хэмээх утгатай байжээ.

ТОТАЛИТАР ҮЗЭЛ

Тоталитар төрийг бий болгосон хүмүүсийн нэг нь гарцаагүй Муссолини юм. Тэрээр төр, тэр дотроо төрийн удирдагч нь хүмүүсийн амьдралыг бүрэн хянаж чадна гэдэгт итгэж байжээ. Ингэснээр Сталин, Гитлер, Маогийн нэгэн адил төрийн засаглалыг хүчтэй болгож жирийн иргэний хувийн амьдралын дийлэнх хэсэгт түүнийг шургуулах

оролдлого хийсэн юм. Төрийн тухай ойлголтыг бүрдүүлэхдээ Муссолини Гегелийн онолд тулгуурласан юм. Гегель бол идеалист философич бөгөөд тэрээр түүх бол бурхны төлөвлөгөөний биелэл гэж үзэж байсан юм. Бурхны төлөвлөгөөний биелэлийн нэгэн үе төртэй холбоотой юм. Ийм учраас олон түмэн төрдөө захирагдаж түүнийг шүтэж байх учиртай.

Гэхдээ Гегель тоталитар төрийн санааг дэвшүүлж байгаагүй. Муссолини Гегелийн философиос өөртөө хэрэгтэй гэсэн хэсгийг л сугалж авсан. Католик голдуу шашинтай нийгэмд төрийн үүслийг Бурхантай холбох нь Муссолинид ашигтай байж. Иймээс ч төр бол “Хүслийн дээд хүсэл” гэсэн санааг гол уриа болгон, хувь хүн төрд хамаарч байж л амьдралаа дээшлүүлж чадна гэж сурталчилж байсан юм. “Бүх зүйл төрийн төлөө, төрийн эсрэг юу ч байдаггүй, төрөөс гадна юу ч оршдоггүй” гэж Муссолини тунхаглажээ. Үзэл суртлыг ашиглан төрийн тухай дээрх ойлголтоор *“олон түмнийг хүлцэнгүй болгох, төр, түүний удирдагчийн хэлсэн үг эцсийн үнэнийг тогтоодог”* гэсэн үзлийг дэлгэрүүлснээр тоталитар системийг бүрэлдүүлэх нөхцөл бий болсон байна.

Муссолинигийн дээд зорилго нь нарийн дэв зэрэг, шаталсан зохион байгуулалт бүхий нийгэм байгуулах явдал байсан юм. Хүн бүр ногдсон байртай, хийх ажилтай, гүйцэтгэх үүрэгтэй. Аль ч нийгэмд төрийг удирдаж чадах цөөн тооны хүмүүс байдаг. Тэд л нийгмээ жолоодохоос биш олон түмнийг оролцуулах нь утга учиргүй. Иймд аливаа нийгэм “сонгомол элитээр” жолоодуулж байх ёстой. Тухайн удирдагчийн бусад олноос ялгагдаж үр ашигтай удирдлага явуулах чанар бол төр улсынхаа хүсэл эрмэлзлийг мэдрэх зөн билгийн мэдрэмж юм гэжээ. Ингэснээр удирдагч гэдэг бол өөрөө төр, төр бол удирдагч юм. Иймд хүн ам түүний тушаалыг үг дуугүй биелүүлэхээс өөр замгүй. Иймэрхүү байдлаар төрийн хяналт шүүлтийг хүчтэй болгохын зэрэгцээ төрийн эрх мэдлийг хязгааргүй өргөжүүлж тоталитар үзлийг хэрэгжүүлж байсан юм.

ҮНДСЭРХЭГ МИЛИТАРИСТ ҮЗЭЛ

Улс төрийн аливаа онол нийгмийн тодорхой нэг хэсэгт анхаарлаа илүү төвлөрүүлдэг. Ардчилсан онол хувь хүнийг онцолдог бол марксизм ангийн тэмцлийг, национал-социализм нь расизмыг анхаарлын төвд тавьдаг. Харин үндсэрхэг үзлийг фашистуудаас илүү онцлон үздэг номлол байхгүй юм. Фашист номлолоор бол аливаа нийгэм нэг нэгнээсээ дээр гарах гэсэн эрмэлзэлтэй хувь хүмүүсээс бүтсэн учраас нийгэм бол оройдоо өөрийн хувийн хүчтэй шинжээрээ тодорсон хувь хүн бүхий пирамид юм. Үүнтэй адил үндэстнүүд өөр өөрийн хүсэл сонирхлоороо ялгагдана. Үүгээрээ тэд тэгш биш юм. Аль нэг дээд шинжийн үндэстэн нь бусдаас дээгүүр байх учиртай. Энэ утгаараа фашист төрийн дээд зорилго империализмтай холбоотой юм. (Империализм гэдэг нь нэг үндэстэн бусдыг өөрсдийн эрхшээлд оруулах үзэл санааг илэрхийлнэ.)

Фашизмын империалист үзлийн гол хэрэгсэл нь милитаризм байсан юм. Дэлхий ертөнц бол угаасаа дайсангалцсан бүлэглэлүүдийн өрсөлдөөний илрэл болдог гэж үзэж нийгэм дотор хувь хүмүүс хоорондоо тэмцдэгтэй адил үндэстнүүд бас хоорондоо байнга тэмцдэг. Ийм учраас милитаризм бол аль ч төрийн мөн чанартай холбоотой бөгөөд дайнд байнгын бэлэн байдалтай байна гэдэг нь фашист төрийн үйл ажиллагааны томоохон чиглэл болж байжээ. Фашист үзэл сурталд дайн бол нийгмийн үндсэн зорилгын нэг нь гэж томъёологддог. Дайн бол амьдралыг бүтээх гол хүчин зүйлс. Нэг дээд үндэстэн бусдыг өөрийн эрхшээлд бүрэн оруулсан тохиолдолд л дайн дуусч болно. Энхтайван гэдэг бол тэмцэж буй үндэстнүүдийн хоорондын зөвхөн оршил эсвэл завсарлага юм гэж фашист номлол үздэг байна.

Эх сурвалж: <https://academy.edu.mn/content/орчин-үеийн-үлс-төрийн-үндсэн-номлолу/>

б/ Улс төрийн намын үзэл баримтлалын орчин үеийн шинэ хандлага

Улс төрийн намууд баялгийн засаглалд гол тоглогч болох учир шалтгаан

Байгалийн баялаг ихтэй улс орнууд уг баялгаа урт хугацааны тогтвортой хөгжил болгон хувиргах боломжтой. Харамсалтай нь ийм улс оронд институци сул, зөрчилдөөн үүсэх илүү магадлалтай, эдийн засаг хэвийн бус бөгөөд олон тохиолдолд эрдэс баялаг шавхагдсаны дараа хөгжил дорой үлдсэн байдгийг судлан тогтоосон байдаг.

Баялаг ихтэй улс орны хувьд урт хугацааны тогтвортой хөгжлийг дэмжих бодлогыг хэрэгжүүлэхэд улс төрийн намууд голлох үүргийг гүйцэтгэх боломжтой.

АСДҮОУХ-ийн Даян дэлхийн ардчиллын төлөв байдлын индексээр хэмжигдэх улс төрийн төлөөллийн түвшин нь байгалийн баялгийн үнэ цэнийг хүртэх болон орлогыг үр дүнтэй удирдах зэрэг ББЗХ-ийн Баялгийн засаглалын индексээр хэмжигдэх баялгийн засаглалын үзүүлэлтүүдтэй хүчтэй корреляц хамааралтай байдаг. Өөрөөр хэлбэл, намууд зохион байгуулалтад орж, үзэл бодлоо илэрхийлэх эрх чөлөөтэй бөгөөд нэр дэвшигчдийг ард иргэд чөлөөтэй, шударгаар сонгох боломжтой бол баялгийн засаглал илүү сайн байдаг гэсэн нотолгоог бид олж харж байна.

ХӨТӨЛБӨРТ СУУРИЛСАН УЛС ТӨРИЙН НАМ гэж гол төлөв бодлого боловсруулж, сонгуулиар дэмжлэг хүлээн, уялдаатай, цогц үзэл суртлын байр сууринаас засагладаг намыг хэлнэ.

Хөтөлбөрт суурилсан улс төрийн намууд буюу сонгуульд оролцох, бодлого боловсруулалтыг мэдээллээр хангах, сонгогчидтой харилцах зэрэгт ашиглах иж бүрэн бодлогын байр суурьтай намууд баялгийн засаглалыг сайжруулах онцгой боломжтой гэж бид үзэж байна. Ийм намууд урт хугацааны хөгжлийн бодлогод хувь нэмэр болох хүртээмжтэй, эгэх хариуцлагатай засаглалыг бүрдүүлэх боломжтой байдгийг улс төр судлалын эрдэмтэд олж тогтоосон байдаг. Бодлогоор голлон өрсөлддөг намуудтай улс оронд институц хүчтэй байж, нийгэм эдийн засгийн амжилтад хүрэх магадлал илүү өндөр байдаг.

Нөөц баялагтай холбоотой улс төрийн сорилтууд: Дээд давхаргын эзэгнэлийн нөхцөлд ардчиллыг хөхиүлэн дэмжих нь Авторитар байдал руу тэмүүлэх хандлагаас эхлүүлээд орон нутагт үүсэх гомдол болон нөлөөг хэрхэх зэрэг байгалийн нөөц, баялагтай холбоотойгоор үүсдэг улс төрийн олон сорилтуудыг шийдвэрлэх онцгой боломж улс төрийн намуудад бий. Зарим сорилт, мөн эрсдэлийг бууруулах болон боломжуудыг ашиглах талаар улс төрийн намуудын гүйцэтгэж болох үүргийн тухай энэ хэсэгт авч үзнэ.

Намууд мэдээлэлтэй олон нийтийн мэтгэлцээнийг дэмжиж, авторитар байдал руу тэмүүлэх хандлагыг багасгах боломжтой

Байгалийн баялаг ихтэй улс орнууд авторитар удирдлагатай байх харьцангуй өндөр эрсдэлтэй байдаг. Олон жилийн өмнөөс судлагдсан энэ байдлыг АСДҮОУХ-ийн Даян дэлхийн ардчиллын төлөв байдлын индексийн саяхны өгөгдөл бататгаж байна. Уг индексийн дундаж дүнгээр баялаг багатай улс орнуудтай харьцуулахад улс төрийн төлөөллийн хувьд баялаг ихтэй хөгжиж буй улс орнууд ихээхэн доогуур үнэлгээтэй байв. Үүний нэг тайлбар бол төр засаг цөөн тооны компаниас их хэмжээний орлого авч

байгаа нөхцөлд иргэдийн төлж байгаа татвараас хамаарах нь багасаж, эргээд иргэддээ тайлагнах явдал буурдаг байна (Зураг 1.1-ийг үзнэ үү).

Харин идэвхтэй, мэдээлэлтэй улс төрийн намууд мэтгэлцэх боломжийг нэмэгдүүлж, сөрөг хүчин байхдаа асуудал дагуулсан бодлого, засаглалтай холбоотой шийдвэрүүдийг эсэргүүцэх боломжтой. Жишээ нь Израил улсад сөрөг хүчний нам лиценз олголт болон монополийн эсрэг хууль дүрмийн талаарх мэдлэгээ ашиглан тухайн асуудлаар дээд шүүхэд хандсанаар ерөнхий сайд Бенжамин Нетаняхугийн дэмжиж байсан бүтээгдэхүүний гэрээг эцсийн дүндээ цуцлуулж чадсан.

Улс төрийн намууд ба иргэний чөлөөт орон зай. 2017 оны Баялгийн засаглалын индекс нь баялгийн засаглал, иргэний хязгаарлагдмал орон зай хоёрын хооронд корреляци хамаарал байгааг тогтоосон. Өөрөөр хэлбэл, баялгийн засаглалын талаар тааруухан бодлоготой улс оронд төр засаг, корпорацуудтай холбоотой асуудлыг хөндөх талаар иргэний нийгэм болон хэвлэл мэдээллийнхэн хууль эрх зүйн болон биет орон зайгаар хавчигдмал нөхцөлд байдаг байна. Баялгийн засаглалыг сайжруулахын төлөө ажиллаж буй иргэний нийгмийн бүлгүүд болон сэтгүүлчид амь насанд нь заналхийлэх, цахим аюулгүй байдал, үг хэлэх эрх чөлөө болон эвлэлдэн нэгдэх чадавхтай холбоотой асуудлуудтай тулгардаг. Эцсийн дүндээ эгэх хариуцлага болон бодлогын өөрчлөлт хамгийн их хэрэгтэй байгаа улс орнуудад яриа хэлэлцүүлэг өрнүүлэх орон зай тун бага байна.

Иргэний орон зай хавчигдмал байх нь улс төрийн намуудад нөлөөлөх нь бий. Сөрөг хүчний олон нам иргэний нийгэм, хэвлэл мэдээллийнхэнтэй ойр харилцаатай байдаг тул тэдгээр албан бус хяналтын үүргийг гүйцэтгэгчдийн орон зай хумигдахын хэрээр сөрөг хүчний намуудын сонгогчидтойгоо харилцах, үзэл бодлын өөр хувилбаруудыг илэрхийлэх, төр засгийг шүүмжлэх нөөц боломж болон орон зай мөн өөрчлөгддөг. Жишээ нь Малайз улсад сөрөг хүчний нам өөрийн байр суурийг тодорхойлохын тулд сонирхогч бүх талуудыг бүрэн хамруулахыг зорьсон боловч шаардлагатай нөөц, хөрөнгө олох сорилттой тулгарч байсан.

Иргэний орон зайг хамгаалах заалтуудыг мөрийн хөтөлбөртөө тусгаж, хавчигдмал нөхцөлд гарч ирэхгүй санаа, дуу хоолойг олж сонсох хэлэлцүүлгийг зохион байгуулах замаар тус орон зайг хөгжүүлэн хамгаалах боломж улс төрийн намуудад бий.

Намууд институцийг бэхжүүлж, бодлого болон түүний хэрэгжилтийн зөрүүг арилгахад оролцох боломжтой. 2017 оны Баялгийн засаглалын индекс баялгийн засаглалтай холбоотой бодлого болон түүнийг хэрэгжүүлж, хянаж байгаа байдал хоёрын хооронд ихээхэн зөрүү байгааг олж тогтоосон. Засаглалын хувьд тааруу үзүүлэлттэй улс оронд уг зөрүү улам бүр нэмэгдэж байгааг индекс харуулсан байна. Үүнийг: (a) баялаг ихтэй улс оронд чадавхтай холбоотой тулгарч буй сорилтууд; (b) хэрэгжүүлэхэд шаардагдах институцуудын дэмжлэг; мөн (c) хууль гаргах хөндлөнгийн ашиг сонирхол зэргээр тайлбарласан.

Эх сурвалж: <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/political-parties-and-natural-resource-governance-mongolian.pdf>

2.1. Улс төрийн намын гишүүнчлэл

Дэлхий нийтийн чиг хандлагаас харахад улс орнуудад намын гишүүнчлэл буурах хандлага руу оржээ. Улс төрийн намуудын уламжлалт бүтцэд өөрчлөлт орж, шинэчлэгдэх шаардлага тулгарч эхэлсэн байна. Иймээс намууд улс орныг бүхэлд нь буюу массыг хамарсан гишүүнчлэлийн оронд цомхон бүтэцтэй болж эхэлж байна. Эдгээр шинэ хэлбэрүүд нь гишүүний байнгын оролцоо шаардахгүй, түүнчлэн гишүүнчлэлийн татваргүй зэрэг онцлогуудтай байна. Намууд мөн гишүүддээ улс төрийн үйл ажиллагаан дахь оролцооны шинэ хэлбэр дижитал гишүүнчлэлийг бий болгож байна.

Улс төрийн намуудын хэв маяг, гишүүнчлэл:

Улс төрийн намын тогтолцооноос хамааран гишүүнчлэл нь янз бүр байна. Хэдэн зуун мянган гишүүд бүхий уламжлалт намын тогтолцооны зэрэгцээ огт гишүүнчлэлгүй, интернетэд суурилсан, ганц лидерт төвлөрдөг зэрэг шинэлэг хэв маяг, бүтэц бүхий намууд (цахим нам) шинээ рбий болж байна.

Хүснэгт. Намын гишүүнчлэлийн хэв маяг

Хэв маяг	Гишүүнчлэл
Бүлэг маягийн нам (Кокус нам)	Цөөхөн элитүүд
Олон түмний нам (Массын)	Намын батлах бүхий олон тооны гишүүдтэй
Бүхнийг шүүрэгч нам (Catch-all)	Гишүүнчлэл хүссэн хүн бүрд нээлттэй, гишүүдэд хатуу үүрэг хүлээлгэдэггүй
Хоршсон нам (Картел)	Намын гишүүн ба гишүүн бус хүмүүсийн хоорондын ялгаа багасч гишүүдийн эрх, үүрэг аль аль нь байхгүй болсон
Цахим нам	Цөөн тооны сул гишүүдтэй, бүх сонгогчдыг дэмжигч гэж тооцдог

Намын гишүүнчлэлийн хэлбэр:

Намын гишүүнчлэлийг хатуу болон сул гишүүнчлэлтэй гэж ангилдаг. Хатуу гишүүнчлэлийн зохицуулалтын үед чанд дүрэм, журмын дагуу гишүүн элсүүлж, гишүүний татварыг зайлшгүй төлөх үүрэг хүлээж, гишүүнд өндөр хариуцлага (намаас хөөх) үүрэгжүүлж, гишүүд намын хамтын шийдвэрийг биелүүлдэг байна. Харин сул гишүүнчлэлийн зохицуулалтын үед хүний эрхийн суурь зарчимд тулгуурлаж гишүүн элсүүлж, гишүүд татварыг сайн дураараа төлж, дүрмийн хүрээнд хариуцлага ногдуулдаг байна. Олон улсад намын гишүүнчлэлийн хэлбэр нь дараах нийтлэг байдалтай байдаг. (Хүснэгт 2)

ПАРЛАМЕНТ
СУДАЛГААНЫ САН

Хүснэгт. Намын гишүүнчлэлийн хэлбэр

Утга	Хатуу гишүүнчлэл	Сул гишүүнчлэл
Гишүүн элсүүлэх шалгуур	Үндсэн хууль ба бусад хууль, намын дүрэмд заасан зохих шалгуурыг баримтлана.	Үндсэн хуулинд заасан хүний эрхийг суурь зарчим болгоно.
Гишүүний татвар	Дүрмээр заасан татварыг зайлшгүй төлөх үүрэгтэй.	Намын жирийн гишүүн хүн сайн дураараа төлөх эрхтэй.
Гишүүний хариуцлага	Дүрмийн хүрээнд гишүүдэд өндөр хариуцлага ногдуулна. Шаардлагатай гэж үзвэл намаас хөөнө.	Дүрмийн хүрээнд гишүүдэд өндөр хариуцлага ногдуулна.
Шийдвэр гаргах түвшин дэх гишүүний оролцоо	Намын бүх шатны удирдлагууд дангаар шийдвэр гаргана. Гишүүд дуулгавартай байх үүрэгтэй.	Шийдвэр гаргах түвшин дэх гишүүдийн оролцоо нээлттэй.

1980-аад оноос эхлэн Европын орнуудад иргэдийн улс төрийн намд итгэх итгэл унаж, намын гишүүнчлэл 30-50%-аар унасан байна. Тухайлбал, Норвегийн улс төрийн намын гишүүдийн идэвх, оролцоо буурч, гишүүнчлэл 50%-аар буурсныг 2000 оны судалгаагаар тогтоосон байдаг. Норвегийн хувьд цагаан арьстнууд намын шийдвэр гаргах түвшин дэх оролцоо харьцангуй өндөр байдаг. Судлаач Нейдар болон Бернارد /2005/ улс төрийн намын үйл ажиллагаанд гишүүдийн оролцоо нь нас, хүйс, орлогын түвшнээс шалтгаалж өөр өөр байдгийг нотолжээ. Мөн судлаач Сузан Скарроу “Улс төрийн намууд ба намын гишүүд” /2005/ зохиолдоо жирийн гишүүдийг идэвхтэй ба идэвхгүй гэж хуваасан нь орчин үед улс төрийн намууд сул гишүүнчлэлийг сонгох болсонтой шууд холбоотой юм.

2000 оны судалгаагаар Дани болон Норвегийн намын гишүүдийн идэвхийг харьцуулахад Норвегийн хувьд гишүүдийн 51% нь сүүлийн жилд ямар ч ажилд оролцоогүй байхад Данийн гишүүдийн 42% нь өөрсдийн хүсэлтээр орон нутгийн намын байгууллагын хуралд суусан байна. Норвегт Хөдөлмөрийн нам болон Социалист намын гишүүдийн 59% нь хамгийн багадаа гэхэд жилд 1 үйл ажиллагаанд оролцдог байхад, Данийн Консерватив намын гишүүдийн 37% нь 2 ба түүнээс дээш удаа намын үйл ажиллагаанд оролцсон статистик гарчээ.

Шведийн Ардчилал Сонгуульд туслах Олон улсын хүрээлэн (International IDEA) 2012 онд Монголын улс төрийн намуудад гишүүнчлэлийн асуудалд зөвлөмж өгсөн. Үүнд гишүүнчлэл бол улс төрийн намын хамгийн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг бөгөөд энэ асуудалд өнгөц хандаж болохгүйг сануулсан. Учир нь улс төрийн нам гишүүнтэй байх нь дараах ач холбогдолтой. Үүнд:

- Гишүүд дэмжигчид нь намд хэрэгцээтэй төрөл бүрийн нөөцийг бий болгодог;
- Сонгуулийн кампанит ажлын үед илүү амжилт олох магадлал нэмэгдэнэ;
- Шинэ гишүүн, дэмжигчдийг олж авахад туслана;
- Гишүүнчлэлийн татвараас орлогын нэг эх үүсвэр бүрдэнэ;
- Боловсролтой, чадварлаг боловсон хүчин, нэр дэвшигчдийг бүрдүүлнэ;
- Намын үзэл суртал, мөрийн хөтөлбөрт дэмжлэг авна;
- Нийгмийн бүлэг, сонгогчидтой холбогдох гүүр болно;
- Нам дахь сайн дурын хөдөлмөр эрхлэлт буюу идэвхтэй гишүүд дэмжигчдийн оролцоог ашиглан сонгууль, улс төрийн ажил хийх зэрэг давуу байдлыг олж авахад дэмжлэг болно.

Намын гишүүнчлэлийн оролцооны түвшинг ангилвал:

- **Намын кадр:** сонгогдсон албан тушаалтан буюу намд алба хашдаг гишүүд;
- **Идэвхтэй гишүүд:** бодлого боловсруулах хуралд оролцож олон нийтэд хүрэх, тэднийг дагуулах, улс төрийн намыг өргөжүүлэн тэлэх ажилд оролцдог гишүүд;
- **Оролцоо бүхий гишүүд:** голцуу намын зөвлөлдөх хурал зэрэг чухал хурлуудад оролцдог гишүүд;
- **Дэмжигч гишүүд:** гишүүнчлэлийн төлбөр төлдөг ч бусад байдлаар намын үйл ажиллагаанд төдийлөн оролцдоггүй гишүүд;
- **Албан бус дэмжигчид:** намд албан ёсны гишүүнчлэлгүй ч тухайн намын төлөө саналаа өгч, мөнгө хандивлах болон сонгуулийн компанит ажилд тухайн намыг дэмжиж ажилладаг.

Улс төрийн намын гишүүнчлэлийн бууралтын шалтгаан

Техник технологийн үсрэнгүй хөгжил, цахим орчны нөлөөгөөр хүмүүсийн сонгуулийн санал өгөлт, үнэт зүйлийн чиг хандлагад ихээхэн өөрчлөлт гарч байна. Мөн анги бүлэг, орлого, арьс өнгө зэрэг социал бүтцийн ялгаатай байдал буурснаар улс төрийн намыг дэмжих уламжлалт хандлага багасаж байна.

Улс төрийн намын гишүүнчлэлийн бууралтын шалтгааныг Дэлхийн ардчилсан 36 орны улс төрийн намуудын гишүүнчлэлийн төлөв байдлыг судалсан судалгаа (Pauk Whiteley 2004)-нд дурдахдаа:

1. Төр, нам хоёрын харилцаа улам ойртсон
2. Улс төрийн нам дахь оролцоо шинэ хэлбэрийн оролцоонд дарагдах болсонтой холбожээ.

Мөн нийгмийн макро болон мезо түвшинд авч үзэхдээ:

Макро түвшний тайлбар	Мезо түвшний тайлбар
Нийгмийн өөрчлөлт	Намуудын бүтэц, зохион байгуулалтын хувьсал
Индивидуализм (нийгэм, бүлгээс хараат бус)	Мэргэшсэн
Секуляризаци	Personification (хувийн шинж чанар сайн төлөвшсөн)
Ажилчин ангийн бууралт	Олон нийтийн мэдээллийн хэрэгсэл
Нийгмийн холбоос суларсан	Гишүүдийн хэрэгцээ багассан

Эх сурвалж:

- “Улс төрийн намын бодлого, гишүүнчлэл, санхүүжилтийн асуудал” сэдэвт тойм судалгаа. ПСХ. 2020 он.
- Мэдээлэл судалгаа - Дугаар 30.

Асуулт 3. СОНГУУЛИЙН ПРОПОРЦИОНАЛ СИСТЕМ

Дэлхийд пропорционал тогтолцоогоор сонгууль явуулдаг нийт 82 орон байна. Үүнээс 80 улс нь намын жагсаалтаас санал хураах хувь тэнцүүлсэн тогтолцоогоор, харин Мальт болон Ирланд улс санал шилжүүлэх тогтолцоо бүхий хувь тэнцүүлсэн тогтолцоогоор сонгуулиа зохион байгуулж байна.

Намын жагсаалтаар санал хураах хувь тэнцүүлсэн тогтолцооны хамгийн энгийн хэлбэр нь намууд олон мандаттай тойрогт нэр дэвшигчдийн жагсаалтыг танилцуулдаг хэлбэр юм. Ингэснээр сонгогч аль нэгэн намын төлөө саналаа өгөх ба намууд тухайн сонгуулийн тойрогт авсан саналынхаа хувьтай тэнцүү суудал авна. Нэр дэвшигчдийг намын жагсаалтад орсон дарааллын дагуу ялагчаар тодруулдаг.

Намын жагсаалт нь:

- Нээлттэй
- Хаалттай
- Чөлөөт гэх хэлбэртэй.

Нээлттэй намын жагсаалт нь дан ганц нам төдийгүй тухайн намаас нэр дэвшиж буй нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалтаас сонгогч сонголтоо хийх боломжит хувилбар юм. Баруун европийн орнууд ихэвчлэн энэ хувилбарыг сонгодог. Хаалттай намын жагсаалт гэдэг нь намын жагсаалтаар сонгогдох нэр дэвшигчдийн дарааллыг нам тогтооно. Энэ тохиолдолд сонгогч тодорхой нэг нэр дэвшигчийг сонгох боломжгүй юм.

Мальт болон Ирланд улсын сонгосон санал шилжүүлэх тогтолцоо гэдэг нь олон мандаттай тойргоор сонгуулийг явуулах бөгөөд сонгогчид саналын хуудсыг бөглөхдөө альтернатив саналын тогтолцоотой адил нэр дэвшигчдийг сонголтын дарааллаар нь дугаарлаж тэмдэглэдэг. Энэ нь сонгогч заавал бүх нэр дэвшигчийг дугаарлах шаардлагагүй бөгөөд хэдэн хүнийг сонгохоо сонгогч өөрөө мэдэх хувилбар бүхий тогтолцоо юм.

Саналын хуудаснаас эхний буюу нэгдүгээр сонголт бүхий саналуудыг тоолж дүнг гаргасны дараа суудалд хүрэхийн тулд нэр дэвшигчдийн авах шаардлагатай саналын

$$| \text{Квот} = \frac{\text{саналын тоо}}{\text{суудлын тоо}} + 1$$

квотыг тооцно. Ингэхдээ дараах энгийн томъёог ашиглана. Үүнд:

Энэ тогтолцоог Ирланд Улс 1921 оноос хойш, Мальт Улс 1949 оноос хойш хэрэглэж байна.

Лавлагаа мэдээлэлд судалгаанд хамрагдсан пропорционал тогтолцоо бүхий 82 орны:

- намын болон нэр дэвшигчдийн жагсаалтын хэлбэр,
- саналын босгын хувь,
- суудал хуваарилах арга,
- тойргийн хэлбэр,
- суудлын тоо зэргийг харьцуулсан мэдээллийг хүснэгтээр оруулав.

Хүснэгт. Сонгуулийн пропорционал тогтолцоо бүхий улс орнуудын суудал хуваарилах арга, босгын хувь болон тойргийн хэлбэр

№	Улсын нэр	Хагсаалтын хэлбэр	Босгын %	Суудал хуваарилах арга	Тойргийн хэлбэр	Суудлын тоо
1.	Австрали -дээд танхим	Нээлттэй	нуугдмал	D'Hondt	12 мандаттай 6 тойрог, 2 мандаттай 2 тойрог	76
2.	Австри -доод танхим -дээд танхим	Хаалттай Хаалттай	4% нуугдмал	D'Hondt Харе D'Hondt Харе	3-12 мандаттай 9 тойрог 7-36 мандаттай 9 тойрог	183 62
3.	Албани	Хаалттай	Нам -3% Эвсэл -5%	D'Hondt Сент Лагийн арга	4-32 мандаттай 12 тойрог	140
4.	Алжир -доод танхим	Нээлттэй	нуугдмал	Сент Лагийн их үлдэгдлийн	Олон мандат бүхий 48 тойрог	389
5.	Ангол	Хаалттай	нуугдмал	D'Hondt	Үндэсний 1 тойрог	220
6.	Аргентин -доод танхим -дээд танхим	Нээлттэй Нээлттэй	3% -	D'Hondt Тойрогтоо хамгийн их санал авсан намд 2 суудал, дараагийнхад нь 1 суудал хуваарилдаг	Олон мандаттай 24 тойрог 3 мандаттай 24 тойрог	257 72
7.	Бельги -доод танхим -дээд танхим	Нээлттэй Нээлттэй	нуугдмал нуугдмал	D'Hondt D'Hondt	Олон мандаттай 11 тойрог Олон мандаттай 3 тойрог	150 40
8.	Бенин	-	-	-	Олон мандаттай 24 тойрог	83
9.	Болгар	Хаалттай	4%	Харе	Холимог: Олон мандаттай 31 тойрог 31 суудал – мажоритар /харьцангуй олонх/ 209 суудал- намын жагсаалтаар санал хураах пропорционал тогтолцоо	240
10.	Босни Герцеговин	Нээлттэй	3%	-	-	42
11.	Бразил -доод танхим	Нээлттэй	нуугдмал	D'Hondt	8-70 мандаттай 24 тойрог	513
12.	Буркина- Фасо	Нээлттэй	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	15 мандаттай үндэсний хэмжээний 1 тойрог, 2-10 mandatтай 13 тойрог	111
13.	Бурунди -доод танхим	Хаалттай	нуугдмал	D'Hondt	Олон мандаттай 17 тойрог	118/100
14.	Гайана	Хаалттай	нуугдмал	Харегийн хамгийн их үлдэгдлийн	10 тойрогт 2: суудал, 40 mandatтай үндэсний 1 тойрог	65
15.	Гватемал	Хаалттай	-	D'Hondt	Холимог: 127 суудал- Олон mandatтай 22 тойрог 31 суудал- Үндэсний 1 тойрог	158
16.	Гвиней-Бисау	Нээлттэй	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	Олон мандаттай 27 тойрог	102
17.	Гондурас	Хаалттай	-	Харе	Холимог: 18 тойрог	128
18.	Грек	Нээлттэй	3%	Хагенбах Бишхофф	Олон мандаттай 56 тойрог, 12 мандаттай үндэсний 1 тойрог	300
19.	Дани	Нээлттэй	нуугдмал	Сент Лагийн	Олон мандаттай 10 тойрог	179
20.	Доминикан -доод танхим	Хаалттай	нуугдмал	D'Hondt	Олон мандаттай 29 тойрог, Үндэсний 1 тойрог	183
21.	Зүүн Тимор	-	3%	D'Hondt	Үндэсний 1 тойрог	65
22.	Израил	Хаалттай	2%	D'Hondt	120 мандаттай үндэсний 1 тойрог	120
23.	Индонез -доод танхим	Нээлттэй	2,5%	Заяцын хүчин зүйл	Олон мандаттай 33 тойрог	560

24.	Ирак	Нээлттэй	нуугдмал		7-70 мандаттай 18 тойрог	325/318
25.	Ирланд	-	-	-	Санал шилжүүлэх тогтолцоо 3-5 мандаттай 43 тойрог	166
26.	Исланд	Хаалттай	5%	D'Hondt	10-11 мандаттай тойргууд	63
27.	Испани	Хаалттай	Нуугдмал	D'Hondt	Олон мандаттай 50 тойрог	350
	-доод танхим	Хаалттай	Байхгүй	Шууд бус	Олон мандаттай 52 тойрог	208
28.	Итали	Хаалттай	2-4%	Олон суудлыг урамшуулах	Олон мандаттай 26 тойрог	630
	-доод танхим					
	-дээд танхим					
29.	Кабо-Верде	Хаалттай	нуугдмал	D'Hondt	2-15 мандаттай 16 тойрог	72
30.	Казахстан	-	7%	Их үлдэгдэл	Пропорционал: 98 суудал- Үндэсний 1 тойрог 9 суудал – Ардын Чуулга	107
	-доод танхим					
31.	Камбож	Хаалттай	нуугдмал	Харе	Олон мандаттай 21 тойрог	123
32.	Кипр	Нээлттэй	нуугдмал	Харе	Олон мандаттай 6 тойрог	80
33.	Кипр /Хойд/	Нээлттэй	-	-	-	50
34.	Колумби	Хаалттай	Нуугдмал	D'Hondt	Олон мандаттай 33 тойрог	166
	-доод танхим	Хаалттай	нуугдмал	D'Hondt	100 мандаттай үндэсний тойрог, 2 мандаттай тусгай тойрог	102
	-дээд танхим					
35.	Косово	-	5%	-	-	120
36.	Коста-Рика	Хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	4-21 мандаттай 7 тойрог	57
37.	Кыргызстан	-	7%	-	Үндэсний 1 тойрог	120
38.	Латви	Нээлттэй	5%	Сент лагийн	14-29 мандаттай 5 тойрог	100
39.	Лихтенштайн	Нээлттэй	8%	Хамгийн их үлдэгдлийн арга	10,15 мандаттай 2 тойрог	25
40.	Люксембург	Нээлттэй	нуугдмал	Хагенбах Бишхофф	7-23 мандаттай 4 тойрог	60
41.	Македон	-	-	-	-	120-140
42.	Мальта	Нээлттэй	нуугдмал	Үлдэгдлийг дахин хуваарилах	Санал шилжүүлэх тогтолцоо 5 мандаттай 13 тойрог	65
43.	Мозамбик	-	5%	D'Hondt	12-50 мандаттай 11 тойрог 1 мандаттай 2 тойрог	250
44.	Молдова	Хаалттай	Нам-5% Бие даагч-3%	D'Hondt	Үндэсний 1 тойрог	101
45.	Марокко	Хаалттай	6% 3%	-	305 суудал- сонгуулийн тойрог 90 суудал- Үндэсний 1 тойрог	395
	-доод танхим					
46.	Намиби	Хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	Үндэсний 1 тойрог	72
47.	Нигер	-	-	-	Холимог: 105 суудал- Олон мандаттай 8 тойрог / намын жагсаалтаар санал хураах пропорционал тогтолцоо/ 8 суудал – 8 тусгай тойрог /мажоритар: энгийн олонх/	113
48.	Нидерланд	Хаалттай	0,67%	D'Hondt	Олон мандаттай 18 тойрог 12 мужийн зөвлөл	150
	-доод танхим	Хаалттай				75
	-дээд танхим					
49.	Нидерландын Антилья	-	-	-	-	22
50.	Никарагуа	Хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	20 мандаттай Үндэсний 1 тойрог, 2-19 мандаттай 17 тойрог	90
51.	Норвег	Нээлттэй	4%*	Шинэчилсэн Сент Лагийн арга	150 суудал - 3-17 мандаттай 19 тойрог 19 суудал – Үндэсний 1 тойрог	169
52.	ОХУ	Нээлттэй	7%	Харе	Үндэсний 1 тойрог	450
	-доод танхим					
53.	ӨАБНУ	Хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	4-43 мандаттай 9 тойрог	400
	-доод танхим					
54.	Палестин	-	-	-	-	132

55.	Парагвай -доод танхим -дээд танхим	Хаалттай	Нуугдмал	D'Hondt	Олон мандаттай 18 тойрог, Үндэсний нэг тойрог	80
56.	Перу	Хаалттай	Нуугдмал	D'Hondt	Олон мандаттай 25 тойрог	120
57.	Польш -Сейм	Нээлттэй	5%	D'Hondt	7-19 мандаттай 41 тойрог	460
58.	Португал	Нээлттэй		D'Hondt	Олон мандаттай 22 тойрог	230
59.	Руанда -доод танхим	Хаалттай	5%	Их үлдэгдэл	Үндэсний 1 тойрог	53
60.	Сан Марино	Нээлттэй	>3.5%	D'Hondt	Нэг болон олон мандаттай 33 тойрог	60
61.	Сан-Томе ба Принсип	Хаалттай	нуугдмал	D'Hondt	Олон мандат 7 тойрог	55
62.	Серби	Хаалттай	5%	D'Hondt	Үндэсний 1 тойрог	250
63.	Словак	Нээлттэй	5%	Хагенбах Бишхофф	Үндэсний 1 тойрог	150
64.	Словени -доод танхим -дээд танхим	Нээлттэй	4%	D'Hondt	11 мандаттай 88 тойрог, Италичуудад зориулсан 2 мандаттай 1 тойрог	90
65.	Суринам	Хаалттай	нуугдмал	D'Hondt	Олон мандаттай 10 тойрог	51
66.	Того	Хаалттай	Байхгүй	-	2-10 мандаттай 30 тойрог	81
67.	Тунис	-	-	Их үлдэгдлийн	33 тойрог: 4-10 мандаттай 27 тойрог 18 суудал -6 тойрог /гадаад дахь төлөөлөл/	217
68.	Турк	Нээлттэй	10%	D'Hondt	Олон мандаттай 79 тойрог	550
69.	Уругвай -доод танхим -дээд танхим	Хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	Олон мандаттай 19 тойрог, 30 мандаттай үндэсний 1 тойрог	99 31/30
70.	Фижи	Нээлттэй	Бие даагч - 5% Нам -5%	-	Үндэсний 1 тойрог	50
71.	Финланд	Нээлттэй	нуугдмал	D'Hondt	6-33 мандаттай 14 тойрог	200
72.	Хорват	Нээлттэй	5%	D'Hondt	14 мандаттай 10 тойрог, 8 мандаттай үндэсний тойрог, гадаад оршин суугчдад зориулсан тойрог /мандатын тоо заагаагүй/	153
73.	Чех -доод танхим	Нээлттэй	Нам-5% Эвсэл (2 нам)-10% Эвсэл (3 нам)-15% Эвсэл (4 нам)-20%	D'Hondt	Олон мандаттай 14 тойрог	200
74.	Чили -дээд танхим -доод танхим	Хаалттай	-	Намын олонхын систем	13 олон мандаттай тойрог, 60 олон мандаттай тойрог	38 120
75.	Чрна Гора	Хаалттай	3%	D'Hondt	Үндэсний 1 тойрог	81
76.	Швед -Риксдаг	Нээлттэй	4% - үндэсний хэмжээнд, 12%тойрог	Сент Лаг	2-34 мандаттай 29 тойрог, 39 мандаттай үндэсний 1 тойрог	349
77.	Швейцар -доод танхим	Нээлттэй	нуугдмал	Хагенбах Бишхофф	Олон тандаттай 26 тойрог	200
78.	Шри Ланк	Хаалттай	1/8 тойрогтоо	-	4-20 мандаттай 22 тойрог, 29 мандаттай үндэсний 1 тойрог	225
79.	Эквадор	-	-	-	Холимог: 116 суудал-мажоритар /харьцангуй олонх/ 15 суудал- олон мандаттай 3 тойроос пропорционал тогтолцоо + 8 суудал- олон мандаттай тойрог /гадаад дахь иргэдийн төлөөлөл/	137
80.	Экваторын Гвиней	Хаалттай	нуугдмал	D'Hondt	Мужийн тоогоор олон мандаттай тойрог	100
81.	Эль Сальвадор	Хаалттай	-	-	64 суудал- 3-16 мандаттай 14 тойрог 20 суудал- Үндэсний 1 тойрог	84
82.	Эстони	Нээлттэй	5%	D'Hondt	6-13 мандаттай 13 тойрог	101

Асуулт 4. УЛС ТӨРИЙН НАМ БАЙГУУЛАХ БОСГО

Дэлхийн 121 улсын Үндсэн хуульд улс төрийн нам байгуулах тухай асуудлыг тусгасан байна.

Үүнд, Азербайжан, Албани, Алжир, Ангол, Андорра, Аргентин, Армен, Афганистан, Багамын арлууд, Барбадос, Белиз, Бенин, Болгар, Боливи, Бразил, Буркина Фасо, Бурунди, Бутан, Вануату, Венесуэль, Габон, Гаити, Гамби, Гана, Гватемал, Гайана, Гвиней, Гвиней-Бисау, Герман, Гондурас, Грек, Гүрж, Доминикан, Египет, Жибути, Замби, Зимбабве, Зүүн Тимор, Ирак, Иран, Испани, Итали, Йемен, Йордан, Кабо Верде, Камбож, Кени, Киргиз, Колумби, Коморос, Конго (Бүгд Найрамдах Ардчилсан), Коста-Рика, Кот д'Ивуар, Латви, Либерии, Ливи, Литва, Мавритани, Мадагаскар, Македон, Малави, Мали, Мальдив, Марокко, Мексик, Мозамбик, Молдова, Монгол, Монтенегро, Мьянмар, Намиби, Непал, Нигер, Нигери, Никарагуа, Норвег, Өмнөд Африк, Өмнөд Солонгос (БНСУ), Өмнөд Судан, Пакистан, Папуа Шинэ Гвиней, Парагвай, Перу, Польш, Португал, Руанда, Румын, Сальвадор, Сан-Томе Принсипи, Сейшелийн арлууд, Сент-Китс ба Невис, Сент-Луис, Сербии, Сири, Словак, Соломоны арлууд, Сомали, Судан, Суринам, Сьерра-Леон, Таджикистан, Тайланд, Танзани, Того, Тувалу, Тунис, Турк, Туркменистан, Уганда, Узбекистан, Украин, Унгар, Фижийн арлууд, Франц, Хорват, Чад, Чех, Эквадор, Экваторын Гвиней, Эстони, Этиоп зэрэг улсууд байна.

Эдгээр улсууд улс төрийн нам байгуулах тухай Үндсэн хуулийн зохицуулалтыг нэгтгэн авч үзвэл, иргэд сайн дураарын үндсэн дээр эвлэлдэн нэгдэн улс төрийн нам (эсхүл улс төрийн байгууллага)-ыг чөлөөтэй байгуулах эрхтэй байна.

Ингэхдээ Үндсэн хуульд дараах зохицуулалтууд тусгагдсан байна. Үүнд:

- төрөөс намын үйл ажиллагааны эрх чөлөөг хангах;
- намын зорилго нь Үндсэн хууль болон бусад хуульд нийцэх;
- нам нь иргэдийн улс төрийн хүсэл зоригийг тодорхойлох, илэрхийлэх;
- нам нь үндэсний тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, хууль дээдлэх ёс болон ардчиллын зарчмуудад тулгуурлах;
- нам бол улс төрийн олон ургальч үзлийг илэрхийлэх;
- хэн ч албан хүчээр намын гишүүн болохгүй байх.

Хүснэгт 2. Улс төрийн нам байгуулах тухай Үндсэн хуулийн зохицуулалт / бусад орнуудад/

№	Улсын нэр	Үндсэн хуулийн зохицуулалт
1.	Армен	8.2.Нам чөлөөтэй байгуулж, үйл ажиллагаа явуулна. Намуудын үйл ажиллагааны эрх тэгш байдлыг хуулиар баталгаажуулна. 46.1.Иргэн бүр бусад иргэнтэй хамтран нам байгуулах, намын гишүүн болох эрхтэй. Хэн ч албан хүчээр намын гишүүн болох ёсгүй.
2.	Герман	21.1.Улс төрийн намууд нь ард түмний улс төрийн хүсэл зоригийг тодорхойлоход оролцоно. Тэд чөлөөтэй нам байгуулж болно. Тэдний дотоод зохион байгуулалт нь ардчилсан зарчимд нийцсэн байх ёстой. Тэд өөрийн хөрөнгө, эх үүсвэр болон зардлыг олон нийтэд мэдээлэх ёстой.
3.	Испани	6.Улс төрийн нам бол улс төрийн олон ургальч үзлийг илэрхийлэх, ард түмний хүсэл зоригийг тодорхойлох, илэрхийлэх улс төрийн оролцооны чухал хэрэгсэл мөн. Тэдний үйл ажиллагаа эхлүүлэх, хэрэгжүүлэх үйл явц нь Үндсэн хууль болон бусад хуулийг хүндэтгэх тул үнэ төлбөргүй. Тэдний дотоод бүтэц, зохион байгуулалт нь ардчилсан байх ёстой.

№	Улсын нэр	Үндсэн хуулийн зохицуулалт
1.	Армен	8.2.Нам чөлөөтэй байгуулж, үйл ажиллагаа явуулна. Намуудын үйл ажиллагааны эрх тэгш байдлыг хуулиар баталгаажуулна. 46.1.Иргэн бүр бусад иргэнтэй хамтран нам байгуулах, намын гишүүн болох эрхтэй. Хэн ч албан хүчээр намын гишүүн болох ёсгүй.
2.	Герман	21.1.Улс төрийн намууд нь ард түмний улс төрийн хүсэл зоригийг тодорхойлоход оролцоно. Тэд чөлөөтэй нам байгуулж болно. Тэдний дотоод зохион байгуулалт нь ардчилсан зарчимд нийцсэн байх ёстой. Тэд өөрийн хөрөнгө, эх үүсвэр болон зардлыг олон нийтэд мэдээлэх ёстой.
3.	Испани	6.Улс төрийн нам бол улс төрийн олон ургальч үзлийг илэрхийлэх, ард түмний хүсэл зоригийг тодорхойлох, илэрхийлэх улс төрийн оролцооны чухал хэрэгсэл мөн. Тэдний үйл ажиллагаа эхлүүлэх, хэрэгжүүлэх үйл явц нь Үндсэн хууль болон бусад хуулийг хүндэтгэх тул үнэ төлбөргүй. Тэдний дотоод бүтэц, зохион байгуулалт нь ардчилсан байх ёстой.
4.	Итали	49.Ямар ч иргэн ардчилсан үйл явцаар дамжуулан үндэсний бодлогыг тодорхойлоход хувь нэмрээ оруулах намыг чөлөөтэй байгуулах эрхтэй.
5.	Камбож	42.Кхмер иргэд холбоод, улс төрийн намууд байгуулах эрхтэй. Энэхүү эрхийг хуулиар тогтооно. Кхмер иргэд үндэсний ололт, нийгмийн дэг журмыг хамгаалахын тулд хамтын ажиллагааны төлөө өргөн нийтийн байгууллагын үйл ажиллагаанд оролцож болно.
6.	Молдова	41.1.Бүх иргэд нам, нийгэм-улс төрийн бусад байгууллагад чөлөөтэй нэгдэх эрхтэй. Эдгээр байгууллагууд нь иргэдийн улс төрийн хүсэл зоригийг тодорхойлох болон илэрхийлэх, хууль дээдлэх ёсны дагуу сонгуулийн үйл явцад оролцоход хувь нэмрээ оруулна.
7.	Португал	51.1.Эвлэлдэн нэгдэх эрх чөлөө гэдэгт улс төрийн холбоо, намуудыг байгуулах, эсхүл түүний үйл ажиллагаанд оролцох бөгөөд тэдгээрээр дамжуулан ард түмний хүсэл зоригийг тодорхойлох болон улс төрийн зохион байгуулалтад оруулахаар ардчилсан ёсны дагуу хамтран ажиллахыг ойлгоно. 51.5.Улс төрийн намууд нь ил тод, ардчилсан зохион байгуулалт, удирдлага, бүх гишүүдийн оролцоог хангах зарчмыг удирдлага болгоно. 51.6.Улс төрийн намуудын санхүүжилт, ялангуяа улсын төсвийн санхүүжилтэд тавигдах шаардлага, хязгаарлалт, мөн тэдгээрийн хөрөнгө болон түүний тайланг олон нийтэд мэдээлэхийг хуулиар зохицуулна.
8.	Румын	8.2.Улс төрийн намуудыг байгуулах, тэд өөрсдийн үйл ажиллагаагаа хуульд заасан журмын дагуу явуулна. Улс төрийн намууд нь иргэдийн улс төрийн хүсэл зоригийг тодорхойлох, илэрхийлэх, үндэсний тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, хууль дээдлэх ёс болон ардчиллын зарчмуудыг хүндэтгэхэд хувь нэмэр оруулна.

9.	Суринам	<p>53.1.Төр нь хуулиар тогтоосон хязгаарын хүрээнд иргэдийн улс төрийн байгууллага байгуулах эрх чөлөөг хүлээн авна.</p> <p>53.2.Улс төрийн байгууллага нь үндэсний тусгаар тогтнол, ардчиллыг хүндэтгэх ёстой.</p> <p>53.3.Улс төрийн байгууллага эрхээ хэрэгжүүлэхдээ дараах зүйлийг харгалзан үзнэ:</p> <p>а) тэдний зорилго нь Үндсэн хууль болон бусад хуулиудтай зөрчилдөхгүй байх;</p> <p>б) байгууллага нь хуулиар тогтоосон шалгуурыг хангасан Суринам иргэнд нээлттэй байх энэ тохиолдолд тэрээр намын үндсэн зарчмыг хүлээн зөвшөөрсөн байна.</p> <p>в) байгууллагын дотоод арга хэмжээ нь ардчилсан байх ёстой бөгөөд үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> - хорооны сонгууль тогтмол байх; - төлөөлөгчдийн танхимаас нэр дэвшүүлсэн нэр дэвшигчдийг намын бүтцээр сонгох урьдчилсан нөхцөл; <p>г) сонгогчдод улс төрийн хөтөлбөр, улс төрийн байгууллагын сонгуулийн хөтөлбөрийн талаар мэдээлэх;</p> <p>д) жил бүр орлогын эх үүсвэр, тайланг Бүгд Найрамдах Суринам Улсын Албан ёсны сонин, мөн хамгийн багадаа нэг сонинд нийтлэх;</p> <p>е) тэдний зохион байгуулалт нь нээлттэй, ил тод байдлыг хангахын тулд сайн засаглалын зарчмууд болон хууль тогтоомжоор тогтоосон журмын дагуу хэрэгжих;</p> <p>ё) үндэсний ашиг сонирхлыг хөхиүлэн дэмжихийн тулд нэгдсэн зорилготой хөтөлбөр боловсруулах.</p>
10.	Польш	<p>11.1.Бүгд Найрамдах Польш Улс улс төрийн намуудыг байгуулах, тэдгээрийн үйл ажиллагаанд эрх чөлөөг хангана. Улс төрийн намууд Польшийн иргэдийн сайн дурын үндсэн дээр болон тэгш эрхийн зарчимд үндэслэгдэх бөгөөд тэдгээрийн зорилго нь төрийн бодлогыг ардчилсан аргаар тодорхойлоход нөлөөлөх ёстой.</p>

(Эх сурвалж: “Гадаадын зарим улсын үндсэн хуулийн улс төрийн намын талаарх зохицуулалт ба намын санхүүжилт” СТ-18/2006. ПСХ. 2018 он)